

УДК 316.4.06

Р.Гоч

ДИНАМІКА ДОВІРИ СУБ'ЄКТАМ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

У пострадянський період відбулася трансформація рівня довіри в економічних відносинах в українському суспільстві. Довіра суб'єктам економічних відносин прямо залежить від їх діяльності. Вона відбивається на ставленні до цих суб'єктів в межах соціально-трудова, фінансових, законодавчих, урядових та соціально-регулюючих відносин. Зміна рівня довіри в соціально-економічних відносинах впливає на якість цих відносин та готовність до майбутньої взаємодії.

Key words: *agents (subjects) of economic relations, trust in economic relations, social labour relations.*

Ключові слова: *суб'єкти економічних відносин, довіра в економічних відносинах, соціально-трудова відносини.*

Ключевые слова: *субъекты экономических отношений, доверие в экономических отношениях, социально-трудова отношения.*

У пострадянський період різні царини життєдіяльності суспільства, зокрема сфера соціально-економічних відносин, зазнали докорінних перетворень. Економічні відносини сучасного українського суспільства стали більш залежними від глобального соціально-економічного простору. Внаслідок переходу до ринкової економіки, що спричинив розшарування за ознакою приватної власності, зростання конкуренції, зміну діяльності багатьох інституцій, неабиякої актуальності набула довіра в соціально-економічних відносинах.

За недовіри чи низького рівня довіри зазначені відносини стають менш ефективними, а розвиток суспільства

загалом уповільнюється. Довіра виступає допоміжним елементом, що зумовлює впевненість суб'єктів економічних відносин у надійності своїх контрагентів та інституцій, які упорядковують, регулюють та контролюють відносини між ними. Як соціально-психологічне явище довіра ґрунтується на уявленні або знанні про свого контрагента або соціальну інституцію і пов'язана із здатністю передбачати чи прогнозувати їхні дії. Важливість довіри в економічних відносинах виявляється також у тому, що вона прямо чи опосередковано впливає на бажання, готовність людини до взаємодії, співпраці, а також на якість цих відносин.

Різноманітні теоретичні та практичні аспекти важливості довіри висвітлювались у світовій науці з кінця 1970-х років такими науковцями, як Дж.Коулмен, А.Селігмен, Н.Луман, Е.Гідденс, Ф.Фукуяма, П.Штомпка, Р.Патнам, П.Бурдье, Р.Крамер, Т.Тайлер, Ю.Веселов, Е.Капусткіна, В.Звоновский, Е.Яхонтова, О.Кузіна, Д.Ібрагімова та ін. У низці їхніх досліджень доведено, що значення і вплив довіри залежить від особливостей країни (зокрема, устрою, рис населення, менталітету) та сфери діяльності, де вона виникає та існує.

Соціологічне розроблення довірчої проблематики в Україні відбувалося передусім у контексті досліджень соціального капіталу, емпіричних досліджень стану та динаміки довіри до банків, довіри в політиці. Цю проблематику розробляли Є.Головаха, Н.Паніна, С.Макеєв, І.Мартинюк, Н.Соболева, І.Бекешкіна, Н.Погоріла, О.Вишняк та ін. Водночас різні теоретичні аспекти проблеми довіри аналізували Т.Стеценко, Г.Андрущенко та Л.Никоненко. Питання довіри в економічних відносинах порушили у своїх працях Т.Петрушина, О.Агеев, М.Мрочко і Ю.Тихан. Водночас проблематика чинників довіри в економічних відносинах сучасного українського суспільства, попри свою значну соціальну та наукову нагальність, наразі не розроблена належно. Відтак метою даної статті в контексті спроби розроблення зазначеної проблематики є аналіз

особливостей динаміки довіри в економічних відносинах сучасного українського суспільства з огляду на докорінні перетворення останніх.

Довіра в соціально-економічних відносинах, що охоплюють взаємодії у сферах виробництва, розподілу, обміну та споживання, має вияв у ставленні громадян до низки суб'єктів цих відносин. До зазначених суб'єктів належить, зокрема, найближче оточення, з яким особа взаємодіє у перебігу трудових відносин (колеги по роботі, керівники, профспілки). Доречно згадати й інституції, що виступають об'єктами довіри у соціально-економічних відносинах: засоби масової інформації, що розповсюджують економічну інформацію (наприклад, рекламу); фінансові установи (банки, страхові компанії); різноманітні державні органи – податкову інспекцію, міліцію, що покликані здійснювати захист особи від економічної злочинності та захищати фіскальні інтереси держави і суспільства; суди, уповноважені здійснювати економічний арбітраж, розв'язання різних господарських суперечок; Верховну Раду та Кабінет Міністрів України, місцеві органи влади, уповноважені громадянським суспільством до нормативного та адміністративного регулювання економічних відносин.

Методичний інструментарій соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України дає можливість операціоналізувати та виміряти довіру до низки зазначених суб'єктів економічних відносин. Вибіркова сукупність кожного опитування цього моніторингу в середньому становить 1800 осіб і є репрезентативною за ознаками статі, віку, освіти та типу поселення. У згаданому моніторингу, що триває майже 20 років, наявна група емпіричних показників довіри, зокрема, колегам, засобам масової інформації, податковій інспекції, міліції, судам, Верховній Раді, уряду, місцевим органам влади, профспілкам, керівникам державних підприємств, приватним підприємцям, банкам, страховим компаніям та ін. [1, с. 22–26]. Це дає змогу здійснити аналіз динаміки рівня довіри до вказаних інституцій та економічних контрагентів і про-

аналізувати мінливість цього рівня упродовж зазначеного часового періоду.

Всі наявні показники доцільно умовно класифікувати на такі, які вимірюють рівень довіри в межах соціально-трудових, фінансових та соціально-регулюючих відносин. Соціально-трудові відносини аналізуються як у горизонтальному, так і у вертикальному вимірах соціальної ієрархії (наприклад, відносини між працівниками та керівниками; відносини між колегами по роботі, партнерами). Тому тут варто розглядати як довіру до керівників, так і довіру до колег по роботі. Водночас працівники працюють у державному та приватному секторах економіки, їхніми працедавцями та одночасно керівниками можуть бути як керівники державних підприємств, так і приватні підприємці. Динаміка довіри керівникам державних підприємств та приватним підприємцям характеризується незначною мінливістю (табл. 1).

Під час економічного спаду у другій половині 1990-х років рівень довіри до керівників державних підприємств

Таблиця 1

Динаміка довіри керівникам державних підприємств та приватним підприємцям (%)

Показник	1994	1996	1998	2000	2006	2008	2010
	N=1807	N=1800	N=1810	N=1810	N=1800	N=1801	N=1800
Який рівень Вашої довіри керівникам державних підприємств?							
Переважно не довіряю	43,9	50,9	52,6	47,1	37,1	40,1	42,0
Важко сказати, довіряю чи ні	41,5	36,9	37,9	40,4	44,6	41,6	43,6
Переважно довіряю	14,5	12,2	9,4	12,4	18,3	18,3	14,4
Який рівень Вашої довіри приватним підприємцям?							
Переважно не довіряю	47,5	47,3	49,3	46,3	39,8	40,7	41,3
Важко сказати, довіряю чи ні	38,2	39,4	36,7	37,0	41,9	39,8	42,8
Переважно довіряю	14,4	13,3	14,0	16,7	18,3	19,5	16,0

знизився, а рівень недовіри зріс, тоді як у 2006–2008 рр., під час економічного зростання, спостерігалася цілком протилежна тенденція. Загалом, попри зазначену мінливість, довіра і недовіра до керівників державних підприємств у 1994 та 2010 рр. перебуває на майже однакових кількісних рівнях (наявні незначні розбіжності відсотків у межах статистичної похибки). Натомість рівень недовіри до приватних підприємців упродовж 1990–2000 рр. загалом знизився. Простежується також підвищення рівня довіри до них за часів економічного піднесення упродовж першої половини 2000-х років, що досягло свого піку перед початком глобальної фінансової кризи у 2008 р. Водночас стабільно високим залишався відсоток (близько 40%) опитуваних, які не могли визначитися із мірою власної довіри або недовіри до зазначених суб'єктів економічних, зокрема соціально-трудова, відносин.

Водночас рівень довіри до колег по роботі, що теж є суб'єктами соціально-економічних відносин (передусім трудових відносин, а також, імовірно, відносин партнерства та споживання), є суттєво вищим порівняно із рівнями довіри до керівників державних підприємств та приватних підприємців (табл. 2).

Динаміка рівня довіри колегам загалом є позитивною, а рівня недовіри – негативною. Найбільша мінливість цієї

Таблиця 2

Динаміка довіри колегам (%)

Який рівень Вашої довіри колегам?	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010
	N=1807	N=1800	N=1810	N=1810	N=1799	N=1800	N=1800	N=1801	N=1800
Переважаю не довіряю	16,6	15,6	17,1	17,9	13,8	16,0	12,9	13,0	11,3
Важко сказати, довіряю чи ні	43,2	42,4	40,6	43,4	34,1	36,6	35,0	31,7	36,7
Переважаю довіряю	40,2	41,9	42,4	38,7	52,2	47,4	52,1	55,2	52,0

динаміки характерна для 2000-х років – часів економічного піднесення та глобальної фінансової кризи. Варто також зауважити, що з усіх зазначених вище суб'єктів соціально-економічних відносин рівень недовіри колегам є найнижчим (у 2010 р. наблизився до 11%). Можна зробити припущення про соціальне підґрунтя цих особливостей динаміки довіри до колег по роботі. Колеги по роботі – це люди, що, як правило, належать разом із опитуваним до єдиної соціально-професійної верстви. Імовірно, у межах різних таких верств зростає соціальна солідарність, і позитивна економічна динаміка загалом сприяє такому зростанню, як і зростанню довіри між колегами. Утім, це припущення потребує ретельної емпіричної перевірки з урахуванням даних соціологічного моніторингу за наступні (після 2010-го) роки.

Соціально-трудова відносина покликана регулювати інституція профспілок. Професійні спілки є громадськими організаціями, добровільними об'єднаннями громадян на основі спільних інтересів за родом їх професійної (трудової) діяльності (навчання). Найголовнішим обов'язком профспілок у соціально-економічних відносинах є захист прав працівників. Рівень довіри до профспілок відбиває міру вдоволення працюючого населення їх діями щодо регулювання трудової діяльності, захисту інтересів працівників у трудових відносинах. Динаміка довіри до профспілок у сучасному українському суспільстві 2000-х років не виявляла ознак значної мінливості (табл. 3).

Таблиця 3

Динаміка довіри профспілкам (%)

Який рівень Вашої довіри профспілкам?	2002 N=1799	2004 N=1800	2006 N=1800	2008 N=1801	2010 N=1800
Переважаю не довіряю	42,5	41,8	40,4	43,2	43,5
Важко сказати, довіряю чи ні	40,1	41,0	44,0	39,8	40,6
Переважаю довіряю	17,4	17,2	15,6	17,0	15,9

Відсоток опитаних, які довіряють профспілкам, тих, хто не довіряє, та тих, хто не зміг визначитися із мірою власної довіри або недовіри в межах запропонованої шкали, попри певні коливання, упродовж 2002–2010 рр., загалом змінився незначно. Загалом рівень довіри до цієї інституції є низьким, що вказує на наразі недостатню ефективність її функціонування. Можна припустити, що профспілки України дотепер не змогли адаптуватися до економічних відносин, які докорінно змінилися упродовж останніх 20 років.

Суб'єктами економічних відносин є також банки та страхові компанії, які спеціалізовано займаються фінансовою діяльністю. Показники довіри до цих інституцій почали використовуватися у дослідженнях моніторингу Інституту соціології НАН України з 2002 р. Динаміка значень за даними показниками загалом вказує на низький рівень довіри громадян до зазначених інституцій (табл. 4).

Чисельність тих, хто схильний не довіряти, в обох випадках абсолютно перевищує чисельність тих, хто схильний довіряти, упродовж останніх 10 років. Утім, за

Таблиця 4
Динаміка довіри банкам та страховим компаніям (%)

Показник	2002	2004	2006	2008	2010
	N=1799	N=1800	N=1800	N=1801	N=1800
Який рівень Вашої довіри банкам?					
Переважно не довіряю	62,2	56,3	46,7	47,1	67,3
Важко сказати, довіряю чи ні	28,4	28,5	33,4	31,9	22,6
Переважно довіряю	9,4	15,2	19,9	21,0	10,1
Який рівень Вашої довіри страховим компаніям?					
Переважно не довіряю	68,5	65,3	61,5	56,2	68,3
Важко сказати, довіряю чи ні	24,6	26,1	29,8	32,0	24,1
Переважно довіряю	6,8	8,6	8,7	11,8	7,6

2002–2008 рр. рівень довіри банкам зріс: кількість тих, хто довіряв їм, – подвоїлась. Однак під час економічного спаду після 2008 р. відсоток тих, хто довіряє, знизився майже до рівня 2002 р. Тенденції динаміки рівня недовіри мають протилежний характер: до початку фінансової кризи у другій половині 2008 р. відсоток схильних недовіряти банкам зменшувався, натомість за часів глобальної кризи він зріс і навіть перевищив рівень 2002-го. Таке зростання недовіри відбулося частково й за рахунок зменшення відсотка тих, хто займав невизначену позицію у сенсі довіри/недовіри банкам. Цілком подібні тенденції мінливості притаманні й довірі до страхових компаній. Останні вирізняються взагалі найнижчим рівнем довіри загалом серед низки суб'єктів економічних відносин, міра довіри до яких вимірювалася в перебігу моніторингових досліджень. Загалом зазначені тенденції довіри до банків та страхових компаній були спостережені та обговорені у громадському дискурсі фінансовими аналітиками, оглядачами та публіцистами. При цьому причиною зростання довіри та зменшення недовіри до початку кризи називалися економічне зростання та лібералізація умов надання фінансових послуг громадянам цими інституціями (умов кредитування і страхування). Натомість причиною зниження довіри та зростання недовіри з початком кризи зазначалися погіршення умов кредитування і страхування, невиконання своїх зобов'язань у фінансових відносинах як банками та страховими компаніями, так і їх клієнтами. Йдеться про “замороження” депозитів, не виплату відсотків за ними та банківським вкладом, невиконання страхових зобов'язань, з одного боку, та панічні спроби дочасного повернення вкладів і депозитів, не виплату кредитів та страхових внесків клієнтами – з другого. Зазначені пояснення піднесення кризи довіри потребують емпіричної верифікації на рівні емпіричного соціологічного аналізу.

Контролюючим органом діяльності суб'єктів економічних відносин є податкова інспекція, що покликана регу-

Таблиця 5

Динаміка довіри податковій інспекції (%)

Який рівень Вашої довіри податковій інспекції?	2004	2006	2008	2010
	N=1800	N=1800	N=1801	N=1800
Переважно не довіряю	53,8	48,7	45,2	49,3
Важко сказати, довіряю чи ні	35,7	39,0	41,7	41,2
Переважно довіряю	10,5	12,3	13,1	9,5

лювати фіскальні відносини між платниками податків і державою загалом. Державне регулювання тут має забезпечувати захист суспільних інтересів, справедливість і рівноправність громадян та організацій у виконанні своїх обов'язків платників податків. Рівень довіри до податкової інспекції також вимірюється у дослідженнях соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН (табл. 5).

Варто відзначити значний (приблизно 50-відсотковий) рівень недовіри цій інституції протягом 2003–2010 рр. Водночас відсоток опитаних, що довіряють податковій інспекції, дещо зріс, а відсоток, тих, хто не довіряє, дещо знизився у 2006–2008 рр. Утім, за часів глобальної фінансової кризи відбулося кількісне відкочення зазначених відсотків майже на рівень 2004 р. Можна припустити, що зазначені тенденції мінливості рівнів довіри і недовіри зумовлені змінами урядової фіскальної політики стосовно підприємництва в Україні. Певна лібералізація цієї політики відбулася після зміни політичної влади у 2004 р., що спричинилося до певного зростання довіри і зниження недовіри до податкової інспекції як інструменту зазначеної політики. Натомість глобальна фінансова криза спонукала уряд до жорсткішої фіскальної політики, наслідком чого стало зниження довіри та зростання недовіри до фіскальних органів держави.

Причетність держави до соціально-економічних відносин не обмежується фіскальною політикою. Верховна Рада, Кабінет Міністрів та місцеві органи влади України

законодавчо та адміністративно регулюють соціально-економічні відносини, а також подекуди виступають у ролі суб'єктів останніх. Зокрема, до повноважень парламенту України в соціально-економічній царині належить: визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики та затвердження загальнодержавних програм економічного розвитку; затвердження рішень про надання Україною позик і економічної допомоги іноземним державам та міжнародним організаціям, а також про одержання Україною від іноземних держав, банків і міжнародних фінансових організацій позик; затвердження Державного бюджету України, внесення змін до нього та контроль за його виконанням; затвердження переліку об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації; визначення правових засад вилучення об'єктів права приватної власності (Конституція України, ст.85). Натомість Уряд України як виконавчий орган здійснює проведення фінансової, цінової, інвестиційної, податкової політики, політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту. До його обов'язків належить забезпечення рівних умов розвитку всіх форм власності та здійснення управління об'єктами державної власності відповідно до закону. Також він розробляє і впроваджує загальнодержавні програми економічного розвитку України, організовує і забезпечує здійснення зовнішньоекономічної діяльності України, митної справи (чинна Конституція України, ст.16). Залежно від успішності або неуспішності реалізації зазначених повноважень керівні державні органи можуть користуватися довірою або недовірою в суспільстві. Зокрема, динаміці довіри до парламенту та уряду властива особлива мінливість (*табл. 6*).

Упродовж 10 років, з 1995 по 2004 р. рівень довіри парламенту не сягав 10%, а рівень недовіри стало перевищував 60%. 2005 р. відбулися значні зміни – рівень довіри відчутно зріс, а рівень недовіри суттєво знизився. Подібну мінливість виявляє також динаміка довіри до уряду: вищий рівень довіри та нижчий рівень недовіри

Таблиця 6
Динаміка довіри Верховній Раді та уряду (%)

Показник	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010
	N=1807	N=1800	N=1810	N=1810	N=1799	N=1800	N=1800	N=1801	N=1800
Який рівень Вашої довіри Верховній Раді?									
Переважаю не довіряю	53,3	62,1	65,6	62,4	65,2	63,2	49,6	59,0	50,5
Важко сказати, довіряю чи ні	36,6	29,3	27,0	30,5	27,4	27,7	35,3	28,8	35,3
Переважаю довіряю	10,1	8,7	7,4	7,1	7,4	9,1	15,2	12,3	14,2
Який рівень Вашої довіри уряду?									
Переважаю не довіряю	52,9	54,2	62,1	49,7	58,9	57,8	48,0	53,8	43,6
Важко сказати, довіряю чи ні	35,2	32,8	30,2	36,4	31,5	31,0	36,4	27,7	36,7
Переважаю довіряю	11,9	13,0	7,7	13,8	9,6	11,2	15,6	18,5	19,7

до уряду зафіксовані після 2004 р. та у 2010 р., коли починали працювати новосформовані склади урядів після президентських виборів. Відтак є підстави стверджувати, що ці зміни рівнів довіри і недовіри до законодавчого і виконавчого органів державної влади були викликані оновленням правлячих кіл, появою нових правлячих політичних сил, що мали кредит довіри з боку громадян. Тобто йдеться радше про політичні передумови мінливості довіри. Втім, тут можна вести мову також і про економічні передумови довіри до парламенту і уряду: новосформовані за підсумками виборів законодавчий та виконавчий органи провадили економічну політику з елементами соціального популізму в інтересах своїх виборців, щоби підтримувати їхню прихильність за умов гострих політичних протистоянь 2004–2010 р. Відбувався частковий перерозподіл життєвих засобів на користь широких верств

населення. Природно, що за таких умов рівень довіри до центральної влади перебував загалом на дещо вищому рівні порівняно 1990 роками.

Водночас суб'єктом соціально-економічних відносин виступають місцеві органи влади, які регулюють соціально-економічні питання в межах міст та областей України. Вони покликані забезпечувати здійснення державних і регіональних програм соціально-економічного розвитку, а також підготовку та виконання відповідних обласних і районних бюджетів та програм на відповідній території (чинна Конституція України, ст. 119). Рівень довіри місцевим органам влади відбиває ставлення населення до ефективності та правомірності їхньої діяльності (табл. 7).

Помітно, що в період з 2002 до 2004 р. довіра до місцевих органів влади була значно вищою, ніж до уряду чи до парламенту в цей час, тоді як після 2004 р. – рівень довіри уряду наблизився до рівня довіри місцевим органам влади. Загалом рівень недовіри до місцевих органів влади за 2002–2010 рр. дещо зменшився. Цю тенденцію можна пов'язувати з економічним зростанням, яке загалом тривало до початку глобальної фінансової кризи 2008 р., попри певне уповільнення темпів росту економіки України після 2004-го. На тлі економічного спаду 1990-х років наступне за ними десятиліття в економічному вимірі було більш благополучним для пересічних громадян. Не виключено, що з погляду останніх місцеві органи влади у

Таблиця 7

Динаміка довіри місцевим органам влади (%)

Який рівень Вашої довіри місцевим органам влади?	2002	2004	2006	2008	2010
	N=1799	N=1800	N=1800	N=1801	N=1800
Переважно не довіряю	55,0	51,1	48,8	50,8	48,4
Важко сказати, довіряю чи ні	30,7	32,2	34,2	28,2	33,7
Переважно довіряю	14,3	16,7	17,0	21,0	17,9

2002–2010 р. виглядали більш виграно порівняно із 1990 роками, і це відбилося на стані довіри до них.

Важливими інституціями, що також певним чином регулюють соціально-економічні відносини, виступають засоби масової інформації (далі – ЗМІ), суди, міліція. Зокрема, мірою ринкових перетворень економіки України ЗМІ ставали важливим суб'єктом соціально-економічних відносин. ЗМІ починають значною мірою забезпечувати поінформованість громадян про економічний стан та зміни економічних процесів у суспільстві. Також за умов ринкової трансформації соціально-економічних відносин вагомим фактором економічного життя стала реклама. Відтак ЗМІ стали суб'єктом ринку реклами, який надає послуги з інформування потенційних покупців і споживачів. Загалом динаміка довіри до ЗМІ має позитивний характер (табл. 8).

З 1994 до 2010 р. рівень довіри ЗМІ зріс більш як на 10%. Натомість рівні недовіри та невизначеності опитуваних зі своїм довірливим або недовірливим ставленням дещо знизилися. Можна припустити, що в даному випадку далася взнаки конкуренція між різними видами ЗМІ, а також між різними ЗМІ певного виду. Йдеться про необхідність утримання своєї частки ринку реклами та інформування, тобто фактично – про економічне виживання

Таблиця 8
Динаміка довіри засобам масової інформації (%)

Який рівень Вашої довіри засобам масової інформації?	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010
	N=1807	N=1800	N=1810	N=1810	N=1799	N=1800	N=1800	N=1801	N=1800
Переважаю не довіряю	38,1	39,2	32,3	31,3	30,9	34,9	32,8	36,6	33,4
Важко сказати, довіряю чи ні	41,3	39,2	41,2	39,6	39,5	37,1	35,8	30,3	35,9
Переважаю довіряю	20,6	21,6	26,5	29,1	29,6	28,0	31,4	33,1	30,7

ЗМІ. І такі обставини спонукають до завоювання та збереження довіри громадян як потенційних споживачів інформаційного продукту.

Водночас неабияка роль у соціально-економічних відносинах сучасного українського суспільства наразі належить судам. Суди виконують арбітражну функцію у господарських відносинах, привносять певну упорядкованість у економічний простір. Показники довіри до них відображають рівень сприймання їх як суб'єкта, що забезпечує функції правосуддя, зокрема, у рамках соціально-економічних відносин (табл. 9).

Таблиця 9

Динаміка довіри судам (%)

Який рівень Вашої довіри судам?	2002	2004	2006	2008	2010
	N=1799	N=1800	N=1800	N=1801	N=1800
Переважаю не довіряю	54,6	51,6	50,0	54,5	56,8
Важко сказати, довіряю чи ні	33,2	32,8	36,3	33,2	31,6
Переважаю довіряю	12,2	15,6	13,7	12,2	11,7

Упродовж 2002–2010 рр., попри незначну мінливість відсотків за окремими позиціями, суттєвих змін у рівнях довіри та недовіри до судів, а також невизначеності опитуваних із цими позиціями не відбулося. Рівень довіри стало залишався вкрай низьким, а рівень недовіри – стало високим, на рівні 50% і дещо вище. Несуттєво рівень недовіри знизився в середині зазначеного десятиліття, і це зниження можна пов'язувати із сподіваннями пересічних громадян на покращення якості правосуддя внаслідок зміни владної верхівки країни на межі 2004–2005 рр. І оскільки ці сподівання, імовірно, не справдилися, рівень довіри до судів природно знизився. Можливо, далася знака також не зовсім ефективна діяльність судів у запобіганні та подекуди і їх участь у економічному рейдерстві, тобто незаконному захопленні об'єктів власності, що набуло поширення за умов приватизації.

Ще одним соціальним суб'єктом, певною мірою причетним до соціально-економічних відносин, є міліція України. Як державний озброєний орган виконавчої влади вона захищає життя, здоров'я, права і свободи громадян, власність, природне довкілля, інтереси суспільства і держави від протиправних посягань, зокрема й у сфері економіки. Загалом динаміка довіри до міліції має особливості, що характерні для динаміки довіри до судів (табл. 10).

Таблиця 10
Динаміка довіри міліції (%)

Який рівень Вашої довіри міліції?	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010
	N=1807	N=1800	N=1810	N=1810	N=1799	N=1800	N=1800	N=1801	N=1800
Переважаю не довіряю	59,4	59,4	61,0	57,1	58,1	58,0	54,2	55,7	58,8
Важко сказати, довіряю чи ні	27,3	26,7	26,4	30,4	28,7	27,7	32,4	30,7	27,7
Переважаю довіряю	13,3	13,8	12,5	12,5	13,2	14,3	13,3	13,6	13,5

Рівень довіри міліції є доволі низьким і здебільшого ледь перевищує 10-відсоткову межу. Натомість відсоток тих, хто не довіряє міліції, майже вчетверо більший – коливається біля межі 60%. Найнижчі показники довіри міліції зафіксовані у 1998–2000 рр., за умов найбільшого уповільнення темпів розвитку економіки України. Можна припустити, що таке найбільше зниження рівня довіри мало економічне підґрунтя.

Загалом можна констатувати, що рівень довіри в економічних відносинах сучасного українського суспільства, зокрема довіри до економічних контрагентів та інституцій, є вкрай низьким. Виняток становлять такий суб'єкт значених відносин, як колеги по роботі та, до певної міри,

ЗМІ. Водночас значні відсотки вибору опитуваними відповідей “важко відповісти” вказують на невизначеність респондентів щодо довіри до суб’єктів економічних відносин, несталість їхнього ставлення до них. І в цьому приховуються можливості для підвищення рівня довіри в економічних відносинах, оскільки багато громадян ще не стали затятими у своїй недовірі. Але реалізувати ці можливості можна за умови визначення чинників довіри.

Вище в перебігу аналізу динаміки довіри до різних суб’єктів економічних відносин було висловлено багато припущень про ймовірні передумови мінливості цієї динаміки. Підставою для таких припущень слугували зазвичай очевидні збіги в часі відчутних змін рівня довіри і недовіри та певних економічних та політичних подій і процесів в Україні. Ці припущення про зв’язки між станом довіри в економічних відносинах та вказаними подіями і процесами варто розглядати як гіпотези, що за умови систематизації можуть підлягати емпіричній верифікації. Перспективи подальшого вивчення проблеми довіри в економічних відносинах сучасного українського суспільства слід пов’язувати зі спробами такої систематизації та верифікації, що й складе завдання подальших розвідок у визначеній предметній царині.

Література

1. Головаха Є.І. Українське суспільство 1992–2008: соціологічний моніторинг / Головаха Є.І., Паніна Н.В. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. – 85 с.